

Лариса ЛЕВЧЕНКО,
доктор історичних наук, доцент
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна), lewch@i.ua

ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ ДАВНЬОГО СВІТУ

На Стародавньому Сході дипломатичні документи відкладалися в державних архівах, які зберігалися в царських палацах. Тому неможливо стверджувати існування спеціалізованих дипломатичних архівів у Давньому Світі. Відкриття архівів Стародавнього Сходу належить археологам. Перша фундаментальна праця з історії архівів Давнього Світу написана видатним американським істориком-архівістом Е. М. Познером (1972). На сьогодні вченими виявлена й описана значна кількість архівів Стародавнього Сходу. Найстарішим із виявлених археологами державних архівів (близько 2500 р. до н.е.) є архів міста-держави Ебла (сучасна Сирія), в якому збереглося понад 17 тисяч глиняних «таблеток». Архів Ебли відомий першим в історії людства міжнародним торговим договором між Еблюю та Абарсалом. Для історії дипломатії та дипломатичних архівів, безумовно, значущим є вивчення корпусу епістолярних документів з Тель-ель-Амарни (Єгипет) часів Аменхотепа III, Аменхотепа IV та Тутанхамона (друга половина II тис. до н.е.). Документи надають уявлення про першу в світі систему міжнародного порядку, за якої світ був поділений між членами «Клубу Великих Держав» (Єгипет, Мітанні, Вавилонія, Хетська імперія, Ассирія), дипломатичну службу, церемоніал і етикет. Встановлено, що древні люди добре розумілися на способах забезпечення збереженості використовуваних носіїв інформації; в архівах застосовувалася експертиза цінності і систематизація документів; створювався довідковий апарат для забезпечення інтелектуального доступу; приділялася увага підготовці кваліфікованих писарів, 70 % яких обіймали адміністративні посади, у т. ч. в архівах. На Стародавньому Сході закладено наукові основи організації архівної справи, близькі за своїми поняттями до сучасних. Завдяки цьому до наших часів дійшли й дипломатичні документи, збережені в архівах Стародавнього Сходу.

Ключові слова: дипломатичні архіви Стародавнього Сходу, архіви Давнього Світу, архіви Ебли, Тель-ель-Амарнський архів, архіви Мітані, архіви Вавилонії, архіви Хетської імперії, дипломатичні документи Стародавнього Сходу.

THE DIPLOMATIC ARCHIVES OF THE ANCIENT EAST

In the Ancient East, diplomatic records were deposited to state archives, which were kept in royal palaces. This is why it is impossible to confirm the existence of specialized diplomatic archives in the Ancient World. It were the archaeologists that discovered the archives of the Ancient East. The first essential work on the history of the Ancient World archives was written by an eminent American historian-archivist E. M. Posner (1972). Presently, the scientists have discovered and described a significant number of the archives of the Ancient East. The oldest state archives (about 2500 BCE) was discovered by archaeologists in the city-state Ebla (modern Syria). More than 17,000 clay «tablets» have survived till present day. The archives of Ebla include the first known international trade agreement in the history of mankind. The agreement was negotiated between the cities of Ebla and Abarsal. One of the most important tasks in terms of the study of the history of diplomacy and diplomatic archives is examining the epistolary records from Tell-el-Amarna (Egypt) created during the reigns of Amenhotep III, Amenhotep IV, and Tutankhamun (second half of the II millennium BCE). The documents convey the image of international power distribution among the members of the «Great Powers' Club» (Egypt, Mitanni, Babylonia, the Hittite empire, Assyria), as well as the origins of the diplomatic service, ceremonies, and etiquette. It has been proven that the ancient people were well versed in the methods used to ensure the safety of media. Archives widely adopted various appraisal and systematization techniques. A reference system was created to provide proper intellectual access. Special attention was paid to the training of skilled clerks, 70% of whom held administrative positions, including those related to the archives. The Ancient East has laid the scientific foundation of the organization of archives, which is similar to the modern concepts. This is why the diplomatic records stored in the archives of the ancient East survived till modern times.

Keywords: the diplomatic archives of the Ancient East, the Ancient World archives, the archives of Ebla, Tell-el-Amarna archives, the archives of Mitanni, Babylonia archives, the archives of the Hittite Empire, the diplomatic records of the Ancient East

На Стародавньому Сході не виявлено спеціалізованих архівних установ, призначених виключно для зберігання документів дипломатичного характеру. Дипломатичні документи відкладалися у державних архівах, що існували в палацах правителів, хоча їх знайдено й у приватних архівах сановників царських дворів, військових діячів, багатих землевласників, храмових архівах, бізнес-архівах.

Зі всього величезного обсягу й багатовекторності досліджень з історії Стародавнього Сходу, архівам присвячено не так вже й багато публікацій. Першими серед учених, які звернулися до історії давніх архівів, були папіролог Григорій Церетелі (1870–1938), котрий 1918 р. у Петроградському археологічному інституті читав лекції з історії архівів Давньої Греції та Давнього Рима

(у т. ч. греко-римського Єгипту)¹, й державний архівіст Неаполя Еудженіо Казанова (1867–1951)², який указував, що періодизацію історії архівів слід починати від Стародавнього Сходу. Перша фундаментальна праця з історії архівів Давнього Світу належить видатному американському вченому Ернсту Познеру (1892–1980)³. Значний внесок у вивчення «глиняних» архівів Стародавнього Сходу справили Ф. Мілкау, А. Кампмен, Н. Шнайдер, М. Вайтмайер, К. Вінхоф і вчені, котрі 1983 р. були учасниками 30-ї Міжнародної зустрічі асиріологів «Клинописні архіви і бібліотеки» в Лейдені (Нідерланди)⁴, а саме Б. Р. Фостер, П. Маттеа, А. Арчі, А. Фінет, А. Маламат, Дж. Н. Постгейт, Х. Оттен, У. ван Солдт, П. Артзі, Дж. Рід, С. Парпола, Т. Квасман, М. А. Дандамаєв, Р. Задок⁵. Низка цих учених результати продовження досліджень опублікувала 2003 р. у монографії під редакцією Марії Брусіус «Давні архіви та архівні традиції»⁶. Окремо слід вказати на внесок у дослідження історії архівів Стародавнього Сходу професора асиріології з університету Уппсали (Швеція) Олофа Педерсена⁷.

---

¹ *Церетели Г. Ф.* Архивы классической древности (Греция и Рим) / Григорий Филимонович Церетели // *История Архивного дела классической древности, в Западной Европе и на мусульманском Востоке*. Лекции, читанные слушателям Архивных Курсов при Петроградском Археологическом Институте в 1918 году. – Петроград, 1920. – С. 29–71.

² *Casanova E.* *Archivistica*. 2a E Dizione / Eudenio Casanova. – Siena Stab. Arti Grafiche Lazzeri, 1928. – 533 s.

³ *Posner E.* *Archives in the Ancient World* / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – 283 p.

⁴ *Milkau F.* *Geschichte der Bibliotheken im alten Orient* / Fritz Milkau; ed. by Bruno Meissner. – Leipzig, 1935. – 58 s.; *Kampman A. A.* *Archieven en bibliotheken in het oude Nabije Oosten* [Text] / Arie Abraham Kampman. – Lombaerts, 1942. – 63 s.; *Schneider N.* *Die Urkundenbehalter von Ur III und ihre archivalische Systematik* / Nikolaus Schneider // *Orientalia*. – 1940. – Vol. IX. – S. 1–16; *Weitemeyer M.* *Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia* / Mogens Weitemeyer // *Libri*. – 1956. – Vol. 6, № 3. – P. 217–238; *Cuneiform Archives and Libraries: papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale*. Leiden, 4–8 July 1983 / ed. by Klaas R. Veenhof. – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1986. – 307 p.

⁵ Детальніше про внесок цих учених дивись у працях: *Левченко Л. Л.* Організація державних архівів на Стародавньому Сході / Л. Л. Левченко // *Пам'ятки*. Археографічний щорічник. – К., 2015. – № 15–16. – С. 34–59; *Левченко Л. Л.* Бізнес-архіви Стародавнього Сходу / Л. Л. Левченко // *Емінак*. Науковий щоквартальник. – Т. 2, № 1(13) (січень–березень). – Київ–Миколаїв, 2016. – С. 96–106.

⁶ *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*. Ed. by Maria Brosius. – Oxford University Press, 2003. – 362 p.

⁷ *Pedersen O.* *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500–300 B. C.* / Olof Pedersen. – Bethesda, Md.: CDL Press, 1998. – 291 p.; *Pedersen O.* *Archive und Bibliotheken in Babylon. Die Tontafeln der Grabung Robert Koldeweys 1899–1917* / Olof Pedersen. – Harrassowitz Verlag, 2005. – 349 p. та інші праці.

Учений навів характеристики понад 200 архівів обсягом від кількох одиниць до десятків тисяч документів. Багато років він збирав архітектурні плани архівів, визначав особливості, притаманні документам, що зберігалися в кожному конкретному архіві Давнього Близького Сходу. Певною мірою О. Педерсен продовжив дослідження й переглянув деякі оцінки архівів месопотамського світу М. Вайтмаєра та Е. М. Познера, що стали загальноприйнятими у наукових колах. Вагомий внесок у поглиблення знання про «папірусові» архіви здійснили італійський папіролог Орсоліна Монтевеккі (1911–2009), котра першою склала список «папірусових» архівів (вивчено 135 архівів)⁸; німецький папіролог Ервін Зейдл (1905–1987), який першим запропонував типологію «папірусових» архівів (офіційні архіви, сімейні архіви, бухгалтерські архіви)⁹. П. У. Пестмен, вивчаючи родинні «папірусові» архіви на прикладі архіву Зенона, звернув увагу на методи забезпечення збереженості й встановив відмінності в умовах зберігання «глиняних» і «папірусових» архівів¹⁰. Значними є результати досліджень доктора історії Давнього Світу з університету Лувена (Бельгія) Уїллі Кларісса, котрий, вивчивши 370 «папірусових» та «остракових» архівів, указав на наявність значної кількості документів офіційного походження в приватних архівах і на написання текстів документів, що стосувалися іноземців, як правило, двома мовами¹¹. З точки зору поширення знань про «папірусові» архіви на російськомовних теренах важливою є праця професора Єрусалимського та Хайфського університетів Іцхока Фіхмана (1921–2011)¹².

Окремо слід зупинитися на публікаціях дослідників Тель-ель-Амарнського «дипломатичного» архіву, хоча про знахідки в Тель-ель-Амарні (Єгипет, 170 миль від Каїру) правильніше говорити як про комплекс дипломатичних документів, а не як про спеціалізований дипломатичний архів. Місце, де ці документи знайдено, ретельно досліджувалося археологами з метою виявлення хоча б якихось архівних засобів зберігання. Е. М. Познер із цього приводу писав: «Щоправда, у Тель-ель-Амарні була відкрита *in situ* дипломатична кореспонденція, канцелярія і навіть житло клерків. Знамениті таблички, однак, «були знайдені в ямі, нижче рівня підлоги, у головній кімнаті східного» крила канцелярії.

⁸ *Montevicchi O. La papirologia / Orsolina Montevicchi. – Milano, 1973. – 744 s.*

⁹ *Seidl E. Ptolemäische Rechtsgeschichte / Erwin Seidl // Aegyptologische Forschungen, 22. – Glückstadt; New York : J. J. Augustin, 1962. – 208 s.; Seidl E. Römische Rechtsgeschichte und römisches Zivilprozessrecht / Erwin Seidl. – Köln, Berlin, Bonn, München, Heymann, 1971. – 200 s.*

¹⁰ *Pestman P. W. A guide to the Zenon archive / P. W. Pestman, Willy Clarysse. – Leiden: Brill, 1981. – 2 vol., 748 p.*

¹¹ *Clarysse W. Bilingual Papyrological Archives / Willy Clarysse // The Multilingual Experience in Egypt, from the Ptolemies to the Abbasids. Ed. by Arietta Papaconstantinou. – Université Paris 1, France, and University of Oxford, UK, 2010. – P. 47–73.*

¹² *Фихман И. Ф. Введение в документальную папиологию / Ицхок Фишелевич Фихман. – М.: Наука, 1987. – 523 с.*

Таблетки свідчили не про організований архів, а лише про ансамбль непоточних матеріалів, непотрібних і залишених під час евакуації Тель(-Ель)-Амарни наступниками Аменофіса (Аменхотепа) IV. Більшість ель-амарнських таблеток не була здобута в процесі системних археологічних досліджень. Вони походять від таємних розкопок фелаків, які стали аматорами-єгиптологами, з'ясувавши, що вікові пагорби сміття (*kôm*) – джерело таких необхідних добрив (*sebakh*) – містять папірусові документи, від продажу котрих можна одержувати чистий прибуток, особливо якщо розрізати і продавати їх маленькими фрагментами». В іншому місці своєї праці Е. М. Познер зазначив: «В Тель(-Ель)-Амарні, наприклад, дипломатичну кореспонденцію просто забули, коли залишали будівлю. Ніхто, здається, не мав на меті в майбутньому скористатися старими таблетками»¹³. Переклад, публікація і вивчення текстів документів з Тель(-Ель)-Амарни почалися ще наприкінці XIX ст. й продовжуються досі: зважаючи на те, що глиняні «таблетки» знайдено 1887 р., першою слід уважати працю німецького сходознавця-асиріолога Х'юго Вінклера (1863–1913)¹⁴, що вийшла друком у Берліні в 1889 р.; за нею працю Клода Рейнієра Кондера (1848–1910)¹⁵, опубліковану в Лондоні 1893 р.; зати 1898 р. у Нью-Йорку побачила світ книга одного зі засновників сучасної єгиптології, професора Лондонського університету Уїльяма Метью Фліндерса Пітрі (1853–1942), присвячена текстам, що стосувалися Сирії та Єгипту¹⁶; 1908 р. та 1915 р. у Лейпцигу опубліковано двотомник видатного норвезького лінгвіста й історика з університету Осло Йоргена Александра Кнудтзона (1854–1917), до якого вміщено тексти 358 документів, у т. ч. фараона Аменхотепа IV¹⁷; 1920 р. Персі Хендкок опублікував листи єрусалимського воєначальника Абді-Хеба (середина 1330-х рр. до н. е.), царя Мітанні Туршатти (1370–1350 рр. до н. е.), каситського царя Вавилонії Бурна-Буріаша II (близько 1359–1333 рр. до н. е.), номарха Бібла Ріб-Адді до фараонів Єгипту¹⁸.

Упродовж XX ст. з'явилася значна кількість праць, базованих на документах Тель(-Ель)-Амарнського архіву. Найбільш шанованими стали публікації текстів документів (1970, 1978) під редакцією професора семітських

---

¹³ *Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – С. 71–91.*

¹⁴ *Winckler H. Der Thontafelfund von El Amarna / Hugo Winckler. – Berlin, 1889. – 466 s.*

¹⁵ *Conder C. R. Tel Amarna Tablets / Claude Reignier Conder. – London, 1893. – 215 p.*

¹⁶ *Petrie Flinders W. M. Syria and Egypt from the Tell el Amarna letters / W. M. Petrie Flinders. – New York, 1898. – 187 p.*

¹⁷ *Knudtzon J. A. Die El-Amarna-Tafeln mit einleitung und erläuterungen / Jørgen Alexander Knudtzon. – Leipzig, 1915. – 2 vol., 1007 p.*

¹⁸ *Handcock P. Selections from the Tell el-Amarna letters / Percy Handcock. – London, 1920. – 16 c.*

мов Тель-Авівського університету Ансона Рейні (1930–2011)¹⁹. Однак, більшість авторів фокусувалася на окремих текстах, пов'язаних із тими чи іншими історичними подіями й особами. Позаяк самі «таблетки» були розпродані до сховищ різних країн (найбільша кількість (203 «таблетки») зберігається в Берлінському музеї Передньої Азії (Німеччина), 99 «таблеток» – у Британському музеї (Великобританія), 50 – в Каїрському єгипетському музеї (Єгипет), 7 – у Луврі (Франція), 3 – у Пушкінському музеї (Москва, Росія), 1 – в Чиказькому інституті сходознавства (США)) і тому перекладалися й вивчалися різномовними вченими, на перешкоді просуванню наукових досліджень стали мовні бар'єри, що полягали не лише в незнанні давніх мов і діалектів, а й сучасних мов. Інколи вчені не могли використати результати досліджень своїх колег (особливо переклади текстів, здійснені різними мовами). Крім цього, з'явилися публікації документів, знайдених в результаті подальших археологічних розкопок. Через це американський археолог Сайрус Герцль Гордон запропонував з метою удосконалення нумераційної системи, розробленої Й. А. Кнудтзоном²⁰, надати нові унікальні номери всім текстам. Згодом професор асиріології Гарвардського університету Уільям Лемберт Моран (1921–2000) розпочав переклад текстів документів з Тель-ель-Амарни англійською та французькою мовами й підготовку до публікації їх цілісного корпусу із коментарями. 1987 р. У. Л. Моран закінчив переклад французькою, а 1992 р. світ побачила його праця «Листи з Амарни» англійською мовою²¹, яка стала науковим бестселером, оскільки зробила доступними для вивчення тексти документів ученим усього світу. Однак, праця У. Л. Морана мала й недоліки: вчений не подав транслітерацію текстів. Виконання цього завдання взяв на себе Шломо Ізреель з Тель-Авівського університету. Учений з 1989 р. працює над комп'ютерним виданням корпусу документів з Тель-ель-Амарни²².

Незважаючи на недоліки праці У. Л. Морана, її незаперечна цінність полягала в спричиненні подальших досліджень механізмів дипломатії Стародавнього Сходу. 17–19 вересня 1996 р. Рокфеллерівська фундація скликала дипломатів і вчених, котрі спеціалізувалися в історії Давнього Близького Сходу, для обговорення проблем міжнародних відносин і дипломатії

---

¹⁹ Див. чергове перевидання 2015 р.: *Rainey A. F. The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets. In 2 vol. / Anson F. Rainey. – Boston: BRILL, 2015. – Vol. 1. – 1647 p.*

²⁰ *Rainey A. F. The El-Amarna Correspondence. In 2 vol. / Anson F. Rainey. – Boston: BRILL, 2015. – Vol. 1. – P. 9.*

²¹ *Moran W. L. The Amarna Letters / William L. Moran. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992. – 488 p.*

²² Див. веб-сайт «The Amarna tablets. Shlomo Izre'el». [Electronic recourse]. Mode of access: <http://www.tau.ac.il/humanities/semitic/amarna.html>

Амарнського періоду. 2000 р. за результатами дискусії світ побачив збірник статей під редакцією Реймонда Коена та Реймонда Уестбрука «Дипломатія Амарни: початок міжнародних відносин»²³. У збірнику переглянуто раніше зроблені висновки і порушено серйозні питання, на котрі світова історична наука ще не може надати відповідей²⁴. Р. Коен і Р. Уестбрук, інші учасники дискусії вказали на те, що вчені зазвичай ігнорують 96 % людської історії та концентрують зусилля на останніх двох століттях (XIX і XX). Насамперед це стосується дослідників історії міжнародних відносин і дипломатії. Однак, «суверенні спільноти беруть участь у міжнародних відносинах вже понад 4,5 тисячі років». Погоджуючись із учасниками дискусії, автор має намір в цій статті наголосити на значущості архівів Ебли (середина III тис. до н. е.) та Тель(-Ель)-Амарни (середина II тис. до н. е.) для дослідження історії міжнародних відносин і дипломатії, позаяк вони репрезентують перші в історії людства міжнародні торгові й мирні договори, систему міжнародного порядку, за якої вже діяли близькі до сучасних (хоча й специфічні) механізми дипломатії.

Найстарішим із виявлених археологами державних архівів є архів міста-держави Ебла (сучасна Сирія). Його відкрито під час експедиції італійських археологів 1974–1975 рр., очолюваної професором археології та історії мистецтв Давнього Близького Сходу університету Рима Паоло Матеа. Це був спеціально організований державний архів, документи якого датуються серединою III тис. до н. е. Загалом виявлено близько 17 тис. глиняних «таблеток» і їх фрагментів із клинописними текстами. Економіка Ебли, в столиці якої мешкало понад 20 тис. жителів, ґрунтувалася на торгівлі текстилем, вовною, металами, цінною деревиною. Управління економікою здійснювалося з царського палацу. Ебла, розвинувши масштабний експорт товарів в інші держави, не просто процвітала, вона була «торговельною імперією» й панувала в регіоні з понад сотнею міст і селищ. Вона вдало використовувала своє географічне положення на перетині важливих торговельних шляхів. Документи архіву свідчать про торговельні відносини Ебли з царствами Хамазі, Ашшур, Газур, Нагар, Алалах, Марі, Кіш, містом Бібл та всім Єгиптом, особливо за 4-ої та 6-ої династій фараонів, та іншими державами. З нею торгували навіть портові міста Середземномор'я. Ебла, розширюючи свою комерційну мережу, тримала під контролем «каруми» (торговельні палати) в багатьох союзних їй державах, її царі підписували комерційні договори з царями держав-партнерів по торгівлі. Наприклад, торговельний договір Ебли з Абарсалом (це був перший

---

²³ *Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations / Raymond Cohen, Raymond Westbrook.* – Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 2002. – 328 p.

²⁴ *Wilkinson R. H. Egypt's Foreign Relation During the Amarna Period: recent and Future Research / Richard H. Wilkinson // The Akhetaten Sun. Vol. 15.* – № 1, Spring 2009. – P. 2–3.

міжнародний торговий договір в історії людства) визначав правила торгівлі на території кожної з цих держав: «Будь-які біди царя, або богів, або країни повинні зупинитися. Якщо хтось з-за кордону Абарсала намагається зайняти місце Ебли; якщо він сам, із-за кордону Абарсала, є [підданий] Абарсала [він повинен зупинитися]. Якщо хтось з-за кордону Ебли спробує зайняти місце Абарсала; якщо він сам, із-за кордону Ебли, є [підданий] Ебли, він повинен зупинитися. Якщо будь-хто серед десяти наглядців спричинить біду [порушення цих умов], він повинен сплатити п'ятдесят баранів як штраф. ... Прибулі посланники будуть лишатися не довше десяти днів і будуть споживати їх власну провізію, одержану на час подорожі. Однак, якщо вони забажають залишитися на довше, ти будеш забезпечувати їх подорожньою провізією. Посланникам, які отримуватимуть подарунки, не буде видаватися подорожня провізія: вони повертатимуться назад без подорожньої провізії. ... Тому каже цар Ебли царю Абарсала: «Без мого дозволу ти не дозволятимеш нікому подорожувати країною; якщо ти [дозволиш комусь мандрувати], ти не уникнеш [покарання]; [але] якщо Я віддам цей наказ, вони будуть [їм буде дозволено] подорожувати». ... Що стосується поганих слів, котрі ти чутимеш [тобі пощастить почути], ти зробиш їх відомими. Під час твоїх довгих подорожей [ти не повинен надавати жодної інформації]; але [якщо] ти перебуватимеш на місці [і] ти чутимеш погані слова, і ти не надаси жодної інформації, тоді ти не уникнеш [покарання]. Ебла може здійснювати торгові операції *vis-à-vis* [як опонент, на свою користь, на шкоду партнеру] Абарсала, [але] Абарсал не може торгувати *vis-à-vis* Ебли. ... Щодо купців Ебли, Абарсал забезпечуватиме їх безпечно повернення додому. Що стосується купців Абарсала, Ебла охоронятиме їх [безпечний] зворотній шлях. ... Якщо [у святкові дні] місяця Ісі хтось з Абарсала боротиметься з кимось з Ебли [і] вб'є його, він заплатитиме п'ятдесят баранів як штраф. Якщо хтось [з Ебли боротиметься з кимось з Абарсала] [і] вб'є його, він заплатитиме п'ятдесят баранів як штраф»²⁵.

Важливою частиною добросусідських дипломатичних відносин було дотримання стилю дипломатичного листування між царями-союзниками. Центральний архів Ебли зберіг для нас листування двох останніх царів династії Іркаб-Даму (2340 р. до н. е.) та Ісар-Даму (приблизно 2320 р. до н. е.) і близько 45 «таблеток», датованих часом правління царя Ігріш-Халама (приблизно 2360 р. до н. е.). Сьогодні вченим добре відомий документ, надісланий царем Ебли, Іркаб-Даму, царю Хамазі, Зізі, що відбиває стиль дипломатичного листування середини III тис. до н. е.: «Ти – мій брат і Я – твій брат. Як брат Я дам все, що ти бажаєш, як ти даси все, що бажаю Я. Дай мені гарних найманців. Будь ласка, надішли їх. Ти – мій брат, Я – твій брат. Десять балок самшитового дерева, дві полози самшиту Я, Ібубу, передав [через] посла [для

²⁵ Milano L. Ebla: A Third-Millennium City-State in Ancient Syria [Text] / Lucio Milano // Civilizations of the Antient Near East. Ed. by J. M. Sasson. Vol. II. Part 5. – New York, 1995. – P. 1228. Переклад цитати з англ. Л. Левченко.

тебе]. Іркаб-Даму, цар Ебли, – брат Зізі, царя Хамазі, і Зізі, цар Хамазі, – брат Іркаб-Даму, царя Ебли»²⁶. Учені вважають, що напрацьований ще в середині III тис. до н. е. стиль дипломатичного листування (йдеться про дипломатичний етикет у листуванні) зберігся до наших часів, хоча й змінилася його форма²⁷. На думку дослідників, дипломатія досягла в Еблі свого розквіту саме за часів правління царя Іркаб-Даму, позаяк в архіві Ебли було знайдено величезну кількість аналогічних наведеному вище листів і сотні подарунків від правителів іноземних держав, у т. ч. з Єгипту.

Обмін подарунками був вагомим чинником у дипломатичних відносинах раннього династичного періоду. Так, представник царя Армі (місто Арманум), Мазаум, прибув до Ебли з подарунком: дві голови двох невідданих Еблі царів. У відповідь цар Ебли передав у подарунок текстиль. Як правило, подарунки дарували один одному рівні між собою царі на знак дружніх відносин між державами. Подарунок у відповідь мав бути розкішнішим, ніж прийнятий у дар. Ебла також була центром культу шанованого в регіоні всієї Сирії та Верхньої Месопотамії бога Адада (або його іпостасі Дагана), якому поклонялися в храмі Кура. Вшанувати його прибували царі (або уповноважені ними сановники) навіть з Марі та Нагара. В архіві Ебли збереглися свідчення про прибуття царів Н-Ірара, Ра-ака, Мунутіума для принесення клятви вірності в храмі Кура. Правителі Ебли ніколи не їздили до інших держав, щоб приносити клятву вірності в їхніх храмах²⁸, однак мали гарантувати безпечне перебування правителів-одновірців на своїй території під час їхніх ритуальних поклонінь. Інше місто Еблайтського регіону, Адані, було центром поклоніння богу Рашапу та його дружині, богині Адаммі. В архівах Ебли збереглися свідчення про відвідування храмів в Адані під час культового свята матір'ю царя Ебли, а також царицею Емара, Тіша-Лім, та царицею Н-Ірара з доньками та в супроводі високопоставлених сановників цих іноземних держав. Гості поселилися в місцевому палаці правителів Ебли й одержали подарунки від царя: срібло й вовну. В архівах Ебли збереглися документи, що містять списки подарунків, переданих правителям держав, з якими підтримувалися добросусідські відносини, та імена тих сановників, котрим доручалося вручити ці подарунки (кому, скільки й що саме)²⁹.

²⁶ *Cohen R.* Reflections on the New Global Diplomacy: Statecraft 2500 B. C. to 2000 A.D. / Raymond Cohen // *Innovation in Diplomatic practice*. Ed. by Jan Melissen. – New York: PALGRAVE, 1999. – P. 3. Переклад цитати з англ. Л. Левченко.

²⁷ *Abu Jaber S. K.* Language and Diplomacy / Karmel S. Abu Jaber // *Language and Diplomacy*. Ed. by Jovan Kurbalija and Hannah Slavik. – Malta, 2001. – P. 52.

²⁸ *Otto A., Biga M. G.* Thoughts about the identification of tall Bazi with armi of the Ebla texts / Adelheid Otto, Maria Giovanna Biga // ICAANE. Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Vol. 1. Ed. by Paolo Matthiae. – Wiesbaden, 2010. – P. 483.

²⁹ *Ferrero G.* Distribution and exchange of goods in the Chora of Ebla / G. Ferrero // *Ebla and Its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East*. Ed. by Paolo Matthiae, Nicoló Marchetti. – London, New York: Routledge, 2016. – P. 269–270.

Значущою складовою дружніх міжнародних відносин були міждинастичні шлюби. В документах архіву Ебли містяться відомості про шлюб Еблаїтської принцеси Тагріш-Даму, дочки царя Ісар-Даму, з сином царя Нагара, принцем Алтум-Хану. Принцеса, котру відряджали з Ебли до Нагара, щоб вона стала царицею цієї держави, супроводжував персональний штат сановників. Вони мали репрезентувати в іншій державі звичаї, культуру, теологію Ебли³⁰. В архіві Ебли також знайдено документи про шлюб царя Ебли з царицею Емара (Імара)³¹.

Еблаїти використовували дипломатію, коли не вдавалося перемогти силою у війні. Архіви Ебли та Марі повідомляють, що ці держави були конкурентами в міжнародній торгівлі й боролися між собою за контроль над сусідніми державами та міжнародними торговими шляхами. Близько 2480 р. до н. е. Ебла підкорила Марі й на марійському троні воцарилися еблаїти. Невдовзі царі Марі, Енсуд (2423–2416 рр. до н. е.) і Са-уму (2416–2400 рр. до н. е.), захопили багато еблаїтських міст, а також землі Ра-ака і Н-Ірума. У відповідь цар Ебли, Кун-Даму (бл. 2400 р. до н. е.), напав на Марі. Еблаїти намагалися нав'язати Марі та її союзникам свої умови торгівлі, тому цар Марі Іштуп-Шар (бл. 2400 р. до н. е.) завоював союзний Еблї Емар. Для політики того часу завоювання або висловлювання погроз на адресу союзних супротивнику держав було характерною рисою. За правління царя Ігріш-Халама (бл. 2360 р. до н. е.) Ебла настільки ослабла, що довелося сплачувати данину царю Марі Іблуд-Ілу (бл. 2380 р. до н. е.), відомому своїми перемогами над Еблою та її союзниками. Наступний цар Марі, Енна-Даган (бл. 2340 р. до н. е.), навіть написав листа царю Ебли Іркаб-Даму (бл. 2340 р. до н. е.), сину Ігріш-Халама, в якому навів довгий список перемог Марі над Еблою і стверджував свою владу над цією державою (цей документ є декларацією сили в міжнародних відносинах): «Так [сказав] Енна-Даган, правитель Марі, правителю Ебли: міста Абуру та Ілгі, землі Белана, Анбу, правитель Марі, перемиг: могильні пагорби й руїни в горах Лабанана³² він залишив. Міста Тібалат та Ілві, Са-уму, правитель Марі, перемиг: у гірській місцевості Ангаї він лишив могильні пагорби й руїни. Землі Ра-ака і Н-Ірума, Ашалду і Бадуд, Са-уму, правитель Марі, завоював: у прикордонні [...] близько Нахала, він залишив могильні пагорби й руїни. І міста Емара і Лаланії та *GA.NU.UM* Ебли, Іштуп-Шар, цар Марі, перемиг: в Емарі та Лаланії він

³⁰ *Biga M. G. Inherited Space – Third Millennium Political and Cultural Landscape [Text] / Maria Giovanna Biga // Constituent, Confederate, and Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State. Ed. by Eva Cancik-Kirschbaum, Nicole Brisch and Jesper Eidem. – Berlin, Boston: De Gruyter, 2014. – P. 102.*

³¹ *Rutz M. Bodies of Knowledge in Ancient Mesopotamia: The Diviners of Late Bronze Age Emar and their table collection [Text] / Matthew Rutz. – Leiden: Brill, 2013. – P. 45.*

³² Лабанон – Левант, узагальнена назва: в широкому розумінні включала Сирію, Ліван, Ізраїль, Йорданію, Палестину, Єгипет, Туреччину; у вузькому – Сирію, Палестину і Ліван.

залишив могильні пагорби й руїни. І міста Галаланені [і міста...] перетворив на зарості очерету *G.A.NU.UM x (?)*, Іблуд-Іл, правитель Марі і Абарсала, переміг: в Захірані він також залишив сім могильних пагорбів й руїни. Іблуд-Іл, правитель Марі, Іблуд-Іл затим переміг міста Шадаб [Шада] і Аддаліні [Аддалі] та Арізум, землю Бурман, яка [включає] місто Сугурум, Іблуд-Іл завоював і залишив могильні пагорби й руїни. Також міста Шаран і Даміум, Іблуд-Іл, цар Марі, переміг; він залишив два могильні пагорби й руїни. Проти міста Нерад і проти фортеці Хазуван Іблуд-Іл, цар Марі, ходив чотири [рази]. І він взяв данину в центрі Ебли, [в] Мане. Також Емар він підкорив, він залишив могильні пагорби й руїни, відновив справедливість Іблуд-Іл, цар Марі. І Нахал і Нубат і Шада, землі Газура, він завоював: у [землі] Ганана він також залишив сім могильних пагорбів і руїни. Іблуд-Іл, цар Марі, як і Барама – вдруге – і Абуру і Тібалат, землю Белана, підкорив; Енна-Даган, правитель Марі, залишив могильні пагорби й руїни. Дві нації (?) миропомазані, їх землі Я змушую підкоритися. ...Іблуд-Іл, цар Марі...»³³. Такого змісту листи надсилалися ворогам із метою залякування. Однак, вони не завжди спрацьовували. Наприклад, цар Ебли Іркаб-Даму тільки перший рік свого правління сплачував данину Марі, далі він підписав наведений вище договір з Абарсалом (з яким, до речі, воював кілька років перед підписанням договору), виступив проти Марі, переміг і перестав платити данину. Іркаб-Даму розширив кордони своєї держави й контролював половину території сучасної Сирії, а країни, що знаходились на другій половині території сучасної Сирії сплачували данину Еблі. Документи архіву Ебли доводять, що Іркаб-Даму згодом підписав мирний договір з Енна-Даганом. На жаль, цей мирний договір не зберігся в архіві Ебли. Ймовірно, він був аналогічним до торгового договору з Абарсалом. Про договір відомо, позаяк в архіві Ебли збереглися інші документи, що свідчать про обмін делегаціями між Марі та Еблою. Дипломатичні представники Марі прибули до Ебли з метою бути присутніми під час ратифікації цього мирного договору. Дипломатів було четверо, відомі їх імена: Аха-Арше, Аша, Іла, Датум, їх супроводжували інші офіційні особи. Можливо дипломатів приймав Іркаб-Даму, але можливо й таке, що це вже був його син, новий цар Ебли, Ісар-Даму (бл. 2320 р. до н. е., правив 35 років). Ще в дитинстві Ісара-Даму (хоча він був молодшим сином Іркаб-Даму) возвели на престол його мати Дазігу та візир Ібріум (він 20 років був візиром, при чому два перших роки служив царю Іркаб-Даму, і, ймовірно, саме він був автором торгового договору з Абарсалом). Делегацію розмістили у

---

³³ Liverani M. The Ancient near East. History, society and economy. Translated by Soraia Tabatabai [Text] / Mario Liverani. – London and New York: Routledge, 2014. – P. 119; Burke A. A. The architecture of defense: fortified settlements of the Levant during the Middle Bronze Age. A dissertation submitted to the faculty of the division of the humanities in candidacy for the degree of doctor of philosophy. Department of Near Eastern languages and civilizations. Vol. I [Text] / Aaron Alexander Burke. – Chicago, Illinois, June, 2004. – P. 182–183. Переклад цитати з англ. Л. Левченко.

царському палаці, а церемонія ратифікації договору відбувалася в головному храмі Кура. В документах є відомості про те, що «таблетки» з текстом мирного договору були покриті срібними пластинами й залишені на зберіганні в храмі Кура. Кожному члену делегації з Марі вручили у подарунок срібло³⁴. Відтак, царі Ебли вважали за краще жити в мирі, ніж воювати. Проте згодом Марі переміг союзний Еблі Нагар і на сім років перекрив торговельні шляхи між Еблою і Верхньою Месопотамією. Еблі знову довелося воювати. Ісар-Даму підписав договори з Нагаром і Кішем, а потім пішов війною на Марі. Кампанію очолив візир Іббі-Сіпіш (син Ібріума): він переміг Марі в битві під Тергою – місті, розташованому на узбережжі Середнього Євфрату (приблизно в 70 км уверх по течії від Марі). Невдовзі Ебла також завоювала Армі: Іббі-Сіпіш посадив там губернатором свого сина Ензі-Маліка. Перемоги посилили вплив Ебли в сфері міжнародної торгівлі та привернули до неї увагу сильніших правителів. Через кілька років Ебла була зруйнована, ймовірно, онуком Саргона Аккадського, Нарам-Сіном або іншими завойовниками (з цього приводу існує кілька гіпотез). Головний царський палац, у якому розміщувався державний архів Ебли, згорів: полиці зруйнувалися, на землю впали «таблетки». Архів залишався на тому самому місті впродовж тисячоліть, доки його не відкрили археологи. Відтак, сьогодні кожна книга з історії міжнародних відносин і дипломатії має починається з глави про Еблу.

Для історії міжнародних відносин і дипломатії, безумовно, значущим є вивчення корпусу документів з Тель-ель-Амарни. Місто Ахетатон (ель-Амарна) засновано фараоном Аменхотепом IV (Ехнатоном) (бл. 1350–1334 рр. до н. е.) на четвертому році його правління. На сьомому році правління цього фараона Ахетатон став столицею Єгипту. Однак, корпус архівних матеріалів включає документи часів Аменхотепа III (1388–1353/1351 рр. до н. е.) та трьох перших років правління фараона Тутанхамона (1332–1323 рр. до н. е.), тобто батька й сина Аменхотепа IV, попередника й наступника. Загалом корпус документів охоплює період в 30 років. Е. М. Познер звернув увагу на матеріальний носій ель-амарнських документів. Єгиптяни зазвичай писали на папірусі або на шкірі, для скороминущих потреб використовували дерево. В Ахетатоні для дипломатичного листування, як бачимо, застосовували загальноприйнятий на Стародавньому Близькому Сході матеріал – глину. Ймовірно, глину було обрано для цілей написання дипломатичних листів через її міцність і витривалість у часі, особливо за умови випалювання «таблеток», під час якого вони перетворювалися на «вічні» документи. Папірус, шкіра й дерево таких якостей не мали й з часом написані на цих матеріалах документи псувалися й втрачалися³⁵. Для дипломатичного листування застосовувався аккадський (вавилонський)

³⁴ Podany A. H. Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East / Amanda H. Podany. – Oxford University Press, 2012. – P. 32.

³⁵ Posner E. Archives in the Ancient World / Ernst Posner. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – С. 72–73.

клинопис, використовуваний у ті часи по всій західній Азії у якості *lingua franca*. Васальні держави використовували місцеві версії аккадського клинопису, котрі містили багато слів і граматичних форм їхніх власних діалектів. У листуванні з Арцавою (згодом захоплена Хетською імперією), населення якої переважно складала лувійці, застосовувалася хетська мова. Один лист з Мітанні написано хуритською мовою. Єгипетська мова не вживалася в міжнародному листуванні. На думку Р. Коена та Р. Уестбука, цим створюється прецедент, щоб говорити саме про полікультурну, а не про мультикультурну, природу Амарнської міжнародної системи³⁶.

Система міжнародного порядку Амарнського періоду була першою з відомих в історії людства. Світ був поділений між великими державами, союз яких в сучасній термінології називають «Клубом Великих Держав». Іноді для визначення відносин між членами союзу вчені застосовують термін «братство», але його не слід розуміти буквально як товариство друзів. Члени клубу, хоча й пов'язані міждинастичними шлюбами й родинними узами, переслідували мету поділу сфер впливу в світі в інтересах власних держав. До «Клубу Великих Держав» («великої п'ятірки») належали Єгипет, Мітанні, Вавилонія, Хетська імперія, Ассирія. Єгипет приєднався до клубу в XV ст. до н. е. після перемог Тутмоса III в Хананському регіоні. Навколо кожної великої держави гуртувалися менші, незалежні держави й держави-васали. Встановлений на той час світовий порядок забезпечував достатню міжнародну стабільність для виживання й розвитку людства³⁷.

Зі всього корпусу документів, «таблетки» EA 1–11 походять з Вавилонії. Наприкінці XVI ст. її завоювали касити, які панували там ще й у XII ст. до н. е. Відтак, авторами листів були цар каситської династії Кадашман-Еллілі I (1374–1360 рр. до н. е.) та його наступник Бурна-Буріаш II (приблизно 1359–1333 рр. до н. е.), а також Аменхотеп III та Аменхотеп IV. Зокрема в одному з листів (EA 3) Кадашман-Еллілі I запросив Аменхотепа III на свою інавгурацію, в іншому (EA 4) він скаржився, що, незважаючи на дружні відносини, жодна з принцес Єгипту не стала дружиною царя Вавилонії, просив у разі неможливості віддати доньку фараона, надіслати йому іншу єгипетську красуню, а власну дочку пропонував обміняти на золото, котре планував використати на будівельні проекти. Бурна-Буріаш II був одержимий ідеєю рівності з фараонами Єгипту, хоча за часів його правління відносити між двома державами почали псуватися. Про це свідчать листи (EA 6–11) щодо недостатньої ваги одержаного від Аменхотепа IV золота, відсутності співчуття з боку фараона до хвороби Бурна-Буріаша II, дорікання на жебрацький супровід, висланий для супроводження вавилонської принцеси до Єгипту, розбійного нападу ханаанських васалів Єгипту на вавилонських купців тощо. Звертає на себе увагу стиль листів Бурна-Буріаша II, зокрема:

³⁶ Cohen R., Westbrook R. *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations* [Text] / Raymond Cohen, Raymond Westbrook. – Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 2002. – P. 10.

³⁷ Ibid. – P. 7–8.

(ЕА 9) «...Ніпхуррїрії, царю держави Міцрі, скажи: так говорить Буррабуріаш, цар держави Карадуніаш, твій брат. Зі мною [все] добре. З тобою, з твоїм домом, твоїми дружинами, твоїми синами, твоєю державою, твоїми вельможами, твоїми кіньми, твоїми колісницями нехай буде все гаразд! З тих пір, як мої батьки й твої батьки встановили між собою дружбу, вони надсилали один одному чудові подарунки й не відмовляли один одному в жодному доброму проханні. Тепер мій брат надіслав [усього] дві міни золота у подарунок. Тепер, ось, якщо золота вдосталь, надішли мені [стільки ж], скільки твої батьки, а якщо його мало, надішли половину від того, що надсилали твої батьки... Й ти, чого забажеш в моїй країні, напиши, щоб [це] доставили тобі... У подарунок тобі я надіслав три міни прекрасного лазуриту й п'ять упряжок коней із п'ятьма дерев'яними колісницями»³⁸. У такому стилі листувалися між собою лише рівні царі.

«Таблетки» ЕА 17–30 належать мітаннійським правителям. Єгипетська експансія призвела до війни між Єгиптом і Мітанні, яка закінчилася перемир'ям і міждинастичним шлюбом. До часу написання ель-амарнських листів, ці дві держави вже тривалий час були союзниками: (ЕА 17) «...Мій батько любив тебе, а ти любив мого батька ще більше, і мій батько заради своєї любові дав тобі мою сестру; й х[то] інший б[ув] такий [близький] моєму батькові, як ти?... Нехай мій брат прагне дружби зі мною, і нехай мій брат надішле своїх послів, щоб принесли мені привіт мого брата, і я отримав би його»³⁹. Авторство мітаннійських листів належить царю Тушратті (1380–1350 рр. до н. е.), після вбивства якого царство було зруйновано. Син Тушратті, Шаттіваза, втік до хетів, які відновили його на троні як свого васала.

Хетська імперія представлена листами (ЕА 41–44) царя Суппілуліума I (1344–1322 рр. до н. е.), який зміг перетворити на васалів багато сусідніх країн і підбурював їх до війни з Єгиптом. Фактично він був суперником Аменхотепа III. Спроби обох держав, Хетської імперії та Єгипту, встановити дружні відносини за правління Аменхотепа IV виявилися невдалими: (ЕА 41) «...Ні в моїх послах, котрих я посилав до твого батька, ні в побажаннях, котрі висловлював [мені] твій батько: “Запровадимо між нами родинну дружбу!” – о цар, я не відмовив ні в чому з того, про що просив твій батько! О царю, я воістину зробив усе. І [яке б] побажання я ні висловлював твоєму батькові, він [також] ні в чому [мені] ні відмовляв. Він воістину давав [мені] все. Чому [ж], о брате мій, ти відмовляєшся від тих послань, що надіслав мені твій батько, доки він був живий?» і далі в іншому листі (ЕА 42) «...чому ти звеличив своє ім'я над іменем моїм? Що ж руйнує добрі відносини між нами, і [чи гарний] такий спосіб дій? Брате мій, ти написав мені стосовно союзу [між нами]! І якщо

³⁸ Повний текст наведено у виданні: История Древнего Востока. Тексты и документы: Учебное пособие / Под ред. В. И. Кузицина. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 220–221 (ЕА 9: Бурна-Буриаш II – Эхнатону).

³⁹ Повний текст листа див. у виданні: История Древнего Востока. Тексты и документы: Учебное пособие / Под ред. В. И. Кузицина. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 361.

[ти й насправді брат мій], чому ти звеличив своє ім'я над моїм?»⁴⁰. Після смерті Тутанхамона, його вдова Анхесенпаатон звернулася до Суппілуліума I з проханням надіслати сина для укладання шлюбу з нею, оскільки вона лишилася бездітною, але мріяла захопити трон. Щирість її намірів підтвердив посол Хетської імперії в Єгипті. Однак, принц Цаннанца помер по дорозі, ймовірно його вбили вороги Анхесенпаатон. Розлючений Суппілуліума I вдерся в єгипетські володіння в Сирії, але його війська зупинила чума. Порушена рівновага призвела до війни й однієї з найбільших битв в історії Давнього Світу – при Кадеші (1274 р. до н. е.) та згодом до укладання знаменитого мирного договору (близько 1280 рр.) між фараоном Рамзесом II Великим (1314–1224 рр. до н. е.) та царем Хатусілі III (1275–1250 рр. до н. е.). Текст цього мирного договору було накреслено на глиняних «таблетках», а копію відбито на стінах Карнакського храму (договір не належить до ель-амарнського листування, його віднайдено серед Богазкейських документів, відкритих Х'юго Вінклером): «... Договір, укладений царем хетів Хетесером (Хатусілісом), наймогутнішим, сином Мерсера (Мурсіліса II) правителя хетів могутнього, онуком (Суппілуліума) могутнього, на дощечці зі срібла для Усермаатра-Сетепенра, величного володаря Єгипту, наймогутнішого, сина Менмаатра (Сеті I), величного володаря Єгипту, могутнього, онука Менпехтира (Рамзеса I) величного володаря Єгипту, могутнього. Чудовий договір миру й братерства, що дає мир... на віки вічні. Що стосується майбутнього аж на віки вічні, що стосується способу буття як величного володаря Єгипту, так і правителя хетів, то не дай боже, щоб сталася ворожнеча між ними, що закріплено у вигляді договору. Щодо того, що в часи Меченра (Муваталлу), правителя хетів, мого брата, він воював [з Рамзесом-Меріамоном], величним володарем Єгипту, то надалі, починаючи з цього дня, дивись, Хетесер (Хатусіліс), правитель хетів [уклав] договір, котрий встановлює спосіб буття, запроваджений Ра і Сетом, як для Єгипту, так і для країни хетів, щоб не дозволити, щоб сталася ворожнеча між ними віковічно. Дивись, вступив Хетесер (Хатусіліс), правитель хетів, в договір, з Усермаатра-Сетепенра, величним володарем Єгипту, починаючи з цього дня, щоб дати, щоб був добрий мир і добре братерство між ними на віки вічні: він у братерстві зі мною, він в мирі зі мною, і я в братерстві з ним, в мирі з ним на віки вічні. Коли Меченра (Муваталлу), правитель хетів, мій брат, пішов своїм шляхом [помер], то Хетесер (Хатусіліс) сів як правитель хетів на престол своїх батьків. Дивись, я виявився разом із Рамзесом-Меріамоном, величним володарем Єгипту, а він [разом зі мною] в мирі і братерстві. Це краще минулих мира й братерства, бувших на Землі. Дивись, я, правитель хетів, разом з Рамзесом-Меріамоном, величним властителем Єгипту, [перебуваю] в мирі доброму і в братерстві доброму. Хай будуть діти дітей правителя хетів в братерстві й мирі з дітьми дітей Рамзеса-Меріамона,

⁴⁰ Повні тексти листів див. у виданні: История Древнего Востока. Тексты и документы: Учебное пособие / Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 361–362.

величного володаря Єгипту, при чому вони будуть у нашому стані братерства і нашому стані [миру]. Хай буде Єгипет [разом з країною хетів] в мирі і братерстві, як ми, на віки вічні. Й не станеться ворожнечі між ними віковично. Й не нападе правитель хетів на землю Єгипетську віковично, щоб захопити що-небудь в ній. Й не нападе Усермаатра-Сетепенра, величний володар Єгипту, на [країну хетів, щоб захопити що-небудь] в ній, віковично... Якщо виступить інший ворог проти земель Усермаатра-Сетепенра, величного володаря Єгипту, і він надішле [повідомлення] правителю хетів, говорячи: "Йди зі мною на допомогу проти нього!", то прийде правитель хетів, і правитель хетів вразить його ворога. ...Якщо ж виступить інший ворог проти земель правителя хетів, і він надішле [повідомлення] правителю Єгипту рівним чином, то Рамзес-Меріамон, [величний володар Єгипту] прийде йому на допомогу, щоб вразити його ворога...»⁴¹. Власне ель-амарнські документи містять лише початок цієї історії, її кінець задокументовано в Богазкейському архіві Хатуси.

Головним героєм ассирійських листів (ЕА 15–16) був цар Ашшур-убалліт (1365–1329 рр. до н. е.). До часу написання листів Ассирія звільнилася васальної залежності від Мітанні, розширила свої кордони й сама стала членом «Клубу Великих Держав». Ассирія встановила дипломатичні відносини з Єгиптом, що призвело до протесту з боку Вавилонії, але згодом вони порозумілися й Ашшур-убалліт видав дочку за сина Бурна-Буріаша II. Ассирія та Хетська імперія були суперниками в боротьбі за територію Мітанні, тому хети теж заперечували членство Ассирії в «Клубі Великих Держав».

Серед країн, що не мали членства в клубі, у ель-амарнському листуванні представлені незалежні держави Арцава, Аласія (о. Кіпр), Шхем, Кадіш, Дамаск, Угаріт, племена хабіру та 40 держав-васалів Єгипту в Сирійсько-Палестинському регіоні (ЕА 45–339, 362–367, 369–371, 378, 382).

Здається найбільшу кількість листів написав правитель Бібла, Ріб-Адді (ЕА 68–138, 362, 139–140). Він скаржився або на Абді-Ашірту, або на Азіру та інших сусідів, котрих намагався весь час принижувати, звиваючи їх словами «раб» і «собака». Стиль листів свідчить, що до фараона Єгипту звертається не рівний йому правитель, а васал: «Ріб-Адді говорить своєму панові, царю земель, величному цареві: нехай Баалат-Гебал дасть міць цареві, моєму панові! В ноги моєму панові, моєму Сонцю, сім разів і [ще] сім разів я вклоняюся. ...Послухай мене! ... Я просив армію і коней, але [ти] їх не надіслав. Надай відповідь мені! Інакше я вступлю в союз з Абді-Ашіртою, як Йапа-Адда і Зіміра, і я врятуюся. Далі, якщо Сіміра і Бетаха втрачені, ти повинен дати мені руку Йанхаму. Дозволь йому доставити заготовлені для мене припаси! Я буду захищати місто царя для нього...»⁴².

⁴¹ Повний текст мирного договору між Рамзесом і хетським царем Хатусілі наведено у виданні: История Древнего Востока. Тексты и документы: Учебное пособие / Под ред. В. И. Кузищина. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 83–86.

⁴² Цит. за виданням: Hancock P. Selections from the Tell el-Amarna letters [Text] / Percy Hancock. – London, 1920. – P. 15–16. Переклад з англ. Л. Левченко.

Під прикриттям Єгипту цар Амурру, Абді-Ашірта (бл. 1380 р. до н. е.), намагався поширити свій вплив на сусідні країни, насамперед на Бібл. Для цього він демонстративно виявляв свою лояльність до Єгипту (ЕА 60–65), однак укладав союзи с Бейрутом, Сідоном (Левант), Мітанні. Він підбурював племена хабіру та ворогів губернатора Бібла, Ріб-Адді, на анти-єгипетське повстання. Ріб-Адді писав з цього приводу Аменхотепу III: «Більше того, хто такий Абді-Ашірта, собака, що він прагне забрати всі міста царя Сонця собі? Він король Мітанні, чи він король каситів, що він бажає загарбати землю царя Сонця собі?»⁴³. Втім фараон терпів експансію Абді-Ашірти, доки вона не шкодила єгипетським інтересам. Після нападу Абді-Ашірти на єгипетський гарнізон у Сімірі, фараон вислав проти нього військо. Невдачу привезли до Єгипту й страшили (ЕА 101, 108, 117). Аналогічну політику (ЕА 156–171) вів його син Азіру (1340–1315 рр. до н. е.), однак йому поталанило більше, ніж батькові. Він мав високопоставленого покровителя при дворі Аменхотепа IV – «намісника північних країн» Дуду. Після смерті батька, Азіру очолив племена хабіру й використовував їх у боротьбі з Єгиптом. Він підкорив низку країн північніше Бібла й вигнав губернатора Ріб-Адді. Після визнання Азіру правителем Амурру, він відвідав Єгипет з метою засвідчення фараонові своєї вірності. Однак, єгиптяни запідозрили Азіру в подвійній грі, дізнавшись про його зв'язки з правителем Кадіша, Айткамою. Тому, повернувшись до Амурру, Азіру, шукаючи захисту, підписав васальний договір з хетами⁴⁴. Айткама, правитель Кадіша, завжди був союзником хетів. Від їхнього імені він нападав на васалів Єгипту (ЕА 151, 162, 175–176, 363). Кадіш відомий в історії як місце найкривавішої битви на Давньому Близькому Сході й місто, через яке тривали суперечки між єгипетськими й хетськими царями.

Схожу долю мало місто Дамаск, у якому в ель-амарнський період правив цар Бірязава (ЕА 194–197). Дамаск тривалий період був буферною державою між Єгиптом і Хетською імперією. Місту докучали правителі Шхему (південний Ханаан). Лабайя, цар Шхему, провадив політику, аналогічну до правителів Амурру (ЕА 252–254). Він провокував сусідів до заколоту проти Єгипту, в той час як сам прагнув захопити їхні землі. Разом із цим, він показово демонстрував лояльність фараону: (ЕА 254) «До царя, мого пана і мого Сонця. ..Лабайя, твій слуга і бруд, на який ти наступаєш. Я падаю до ніг царя, пана мого і мого Сонця, сім разів і [ще] сім разів. Я підкорявся наказам, які цар надсилав мені. Хто я такий, що цар має втратити свою землю через мене? Фактично я вірний царський слуга! Я не бунтар, і я не порушник зобов'язань. Я не затримував мої виплати данини, я не затримував нічого, запитуваного моїм комісіонером. Він

⁴³ Цит. за: Bryce T. Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The Royal Correspondence of the Late Bronze Age / Trevor Bryce. London–New York: Routledge, 2003. – P. 141. Переклад з англ. Л. Левченко.

⁴⁴ Zhihui Y. Amurru's Expansion and Egypt's Response in the Amarna Age / Yuan Zhihui // Journal of ancient civilizations. Vol. 19. – ІНАС, Changchun, 2004. – P. 21–31.

викриває мене несправедливо, але царю, Пане мій, не зважай на мої діяння як на бунт...»⁴⁵. Інші ханаанські правителі, зокрема Абді-Хеба з Єрусалима та Бірідія з Мегіддо, скаржилися на Лабайю. Зокрема, Бірідія писав Аменхотепу III про те, що Лабайя не має іншої мети, крім захоплення Мегіддо й просив дати сотню воїнів для захисту міста (EA 244). За наказом фараона, губернатор Акко, Зурата, спіймав Лабайю. Однак, Зурата спокусився на хабар і звільнив полоненого (EA 245). Нарешті Лабайю вбили мешканці Ганніма⁴⁶. Проти синів Лабайї, котрі продовжували політику батька, й виступив цар Дамаска Бірязава (EA 250)⁴⁷.

Навіть побіжне ознайомлення з документами Тель(-Ель)-Амарнського архіву надає уявлення про те, що міжнародні відносини ґрунтувалися на моделі міжособистісних стосунків, які встановилися на комунікативному рівні «особа-особа». Більше того, в дипломатичному листуванні спостерігається перенесення коду з нижчого соціального рівня на вищий. Цей синдром сучасні учені назвали «збільшеним селом». В родині-общині термін «батько» визначав старшу за віком особу; рівну особу визначав термін «брат». Уявна зацікавленість станом здоров'я «брата», його дружин і дітей є лише формулою ввічливого звертання (наприклад, у листах Бурна-Буріаша II). Так само, від прочитання листів, у котрих йдеться про обурення з приводу не надісланого запрошення на свято або на нечисленний супровід принцеси, складається враження, що сусідні царі підглядали з віконць своїх палаців за ескортом царівни. Насправді, між столицями держав були сотні кілометрів і вживанням подібних формул продемонстровано погіршення відносин між державами. В Амарнській системі міжнародних відносин використовувалися формалізовані процедури, схожі до сучасних. Однак, не правильним буде застосування до їх вивчення модерністського підходу, оскільки давня східна дипломатія отримує в цьому контексті хибну інтерпретацію. На думку М. Ліверані, базовим принципом міжнародних відносин того часу була взаємність, виявлена в обміні повідомленнями, подарунками й жінками⁴⁸. Ззовні нав'язливе вимагання зворотного листа (зважаючи на віддаленість посланці мандрували між столицями держав місяцями), подарунку або принцеси за дружину, мало на меті одну єдину ціль – підтримання миру й уникнення війни. Зокрема це підкреслено у вищезгаданому листі царя Мітанні Тушратти до Аменхотепа III (EA 17): «...Ось Келію, посланника мого, і Тунібеврі я послав. Нехай мій брат швидко відправить їх [назад], щоб вони могли спішно принести

⁴⁵ Цит. за виданням: *Moran W. L. The Amarna Letters / William L. Moran.* – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992. – P. 307. Переклад з англ. Л. Левченко.

⁴⁶ *The Ancient Near East. An Anthology of Texts and Pictures / Ed. by James B. Pritchard.* – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011. – P. 430–432.

⁴⁷ *Conder C. R. Tel Amarna Tablets / Claude Reignier Conder.* – London, 1893. – P. 68–69.

⁴⁸ *Liverani M. The Great Power's Club / Mario Liverani // Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations / Raymond Cohen, Raymond Westbrook.* – Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 2002. – P. 15–27.

відповідь, так щоб я міг почути привіт мого брата й порадіти». Цей лист сприяв встановленню міцного союзу між Тушраттою й Аменхотепом III, через кілька років скріпленого міждинастичним шлюбом і договором про воєнну взаємодопомогу⁴⁹. Інші цілі полягали у наданні сприятливих умов у торгівлі, встановленні кордонів тощо. Будь-яке відхилення від церемоніалу або етикету сприймалося як загроза. Підтвердженням цього є вказівки на можливі санкції: божественні та воєнні, хоча останні декларувалися також як божий суд.

Із М. Ліверані цілком погоджується Р. Уестбрук, який вважає, що міжнародні закони Давнього Близького Сходу досягали тієї ж самої мети, що й сучасні, але іншими способами. Вчений на підставі аналізу «родинних метафор», використаних авторами ель-амарнських листів, проводить паралелі між поняттями «батько» - «монарх», «дім і земля» - «держава». Р. Уестбрук доводить, що в цілком ієрархічному суспільстві Стародавнього Сходу закони, які діяли всередині держави, автоматично переносилися й на міжнародні відносини, насамперед у комунікаціях із васалами. Р. Уестбрук робить цікавий висновок щодо існування певної доктрини у міжнародних відносинах Амарнського періоду. Батько був главою сім'ї (дому), у відносинах зі сусідами він брав на себе певні зобов'язання. В разі їх порушення не лише він міг накласти головою, але й члени його сім'ї. Відповідно й монарх брав на себе зобов'язання у відносинах з іншими монархами, але під його сім'єю розумілася вся держава (земля або територія). Відтак, у разі невиконання зобов'язань покарання падало не лише на нього, а й на все підлегле йому населення. Тому й поняття «раб» не означало рабство у прямому сенсі. Використовуване як метонімія, воно демонструвало лояльність васала до сюзерена, а також те, що васальна держава перебувала під юрисдикцією могутнішої держави. Таким чином, спостерігається перенесення особистісного коду відповідальності на міждержавні відносини. Відповідно до ієрархії, «цар» або «імператор» теж не був вищою особою, оскільки він підкорявся пантеону богів. Звідси, міжнародна юридична система набувала ознак божественності, позаяк закони богів були вищими від людських. Божественністю підсилювалася ефективність міжнародного закону: такі біди як епідемії, засухи, повені або війна розглядалися як божа кара. Наприклад, Суппілуліума I, котрий вдерся в єгипетські володіння в Сирії, зупинила чума. Від цього, його наступник Хатуссілі III, визнавши епідемію за божу кару, прагнув підписання мирного договору з Єгиптом. Р. Уестбрук припускає думку про те, що давні міжнародні закони через їхнє божественне забарвлення були більш дієвими, ніж сучасні⁵⁰.

⁴⁹ EA 17 цит. за виданням: История Древнего Востока. Тексты и документы: Учебное пособие / Под ред. В. И. Кузицина. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 361, 364.

⁵⁰ Westbrook R. International Law in the Amarna Age / Raymond Westbrook // Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations / Raymond Cohen, Raymond Westbrook. – Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 2002. – P. 28–39.

Важливим є дослідження ель-амарнських листів у контексті комплексності поняття «дипломатична служба». Фактично, постійні дипломатичні представництва на Стародавньому Сході відсутні, а політична розвідка хоча й існувала, проте більше торкалася питань комерції. Дипломатичний імунітет посланників забезпечувався приймаючою державою, монарх якої відповідав за проживання й безпеку іноземного посланника. Для від'їзду посланника з країни перебування дозвіл надавав також монарх приймаючої держави. Іноді монархи надовго затримували іноземних посланників, що викликало глухі протести з боку їх власних держав. Вагоме значення мав відбір посланника для переговорів – він повинен був відповідати рівню значущості обговорюваної проблеми – це викликало відчуття довіри. Прикладом вірчої грамоти, що мала також забезпечити імунітет посланника є лист (EA 30) царя Мітанні: «До царів Ханаана, слуг мого брата, так [сказав] цар: Зараз, Акію, мого посланника, я відправляю, щоб поспішав з усією можливою швидкістю до царя землі єгипетської, мого брата. Не дозволяйте нікому затримувати його. Забезпечте йому безпечний в'їзд до землі єгипетської и передайте його до рук командира фортець землі єгипетської. Дозвольте йому їхати швидко. І нехай ніхто не вимагає в нього хабарі»⁵¹. З ель-амарнського листування випливають відомості про надання притулку біженцям та екстрадицію на Стародавньому Сході. Рівні між собою царі не мали зобов'язань один перед другим щодо дарування притулку або видачі біженців, вони вчиняли це на свій розсуд, якщо інше не передбачалося міжнародними договорами. Таких зобов'язань не мали й васали перед сюзеренами, але зазвичай на вимогу останніх васальні держави видавали осіб, котрі переховувалися на їх території. Позаяк монархи й посланники переважно володіли лише національними мовами, вони зазвичай спілкувалися через перекладачів. Деякі знали акадську мову. Дж. Беррідж підкреслює значущість ролі перекладача в дипломатичній службі Амарнського періоду, позаяк вони не лише тлумачили зміст послання під час безпосереднього спілкування, а й згодом перекладали текст і записували його для зберігання в архіві⁵².

В цій статті увагу приділено лише Еблі та Тель(Ель)-Амарні. Археологічні розкопки в Марі, Урі, Угаріті, Хаттусі, Німруді та інших містах Стародавнього Сходу надали величезну кількість глиняних «таблеток». Це дозволило Е. М. Познеру стверджувати, що Стародавній Схід заповів нам більше архівних джерел, ніж уся Середньовічна Європа загалом. В результаті досліджень архівів Стародавнього Сходу (лише в Тель(Ель)-Амарні, щодо якої вище автором застережено

---

⁵¹ The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets. Vol. 1. Collated, Transcribed and Translated by Anson F. Rainey Z³L. Ed. by William M. Schniedewind. – Leiden-Boston: BRILL, 2015. – EA 30.

⁵² *Berridge G. Amarna Diplomacy: A Full-fledged Diplomatic System? / Geoffrey Berridge // Cohen R., Westbrook R. Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations / Raymond Cohen, Raymond Westbrook. – Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 2002. – P. 223.*

відсутність засобів для зберігання документів) вченими встановлено, що древні люди, починаючи від середини III тис. до н. е. (тобто від Ебли, в царському палаці якої функціонував справжній державний архів), добре розумілися на способах забезпечення збереженості використовуваних носіїв інформації, в т. ч. вимогах до спорудження архівних будівель і підтримання в них температурно-вологісного режиму; архіви забезпечували необхідним устаткуванням для зберігання документів; встановлювалися пристрої для запобігання несанкціонованому доступу; розмежовувалися права доступу посадових осіб до архівних сховищ; застосовувалася експертиза цінності і систематизація документів; створювався довідковий апарат для забезпечення інтелектуального доступу; документи видавалися з архівів для використання, виготовлялися їх копії; приділялася увага підготовці кваліфікованих писарів, 70 % яких обіймали адміністративні посади, у т. ч. в архівах. На Стародавньому Сході закладено наукові основи організації архівної справи, близькі за своїми поняттями до сучасних⁵³. Завдяки цьому до наших часів дійшли й дипломатичні документи, які складають значущий за обсягом сегмент архівної спадщини Стародавнього Сходу.

На прикладі Ебли та Тель(Ель)-Амарни ми пересвідчилися, що архіви Стародавнього Сходу забезпечують істориків міжнародних відносин і дипломатії репрезентативною і достовірною джерельною базою, дозволяють вивчати зовнішню політику держав Стародавнього Сходу, принципи, механізми й особливості давньої східної дипломатії, зародження та перші кроки дипломатичної служби, церемоніал, етикет, стилі дипломатичного листування, питання дипломатичного імунітету, екстрадиції тощо. Якщо в давніх архівах відклалася така значна кількість дипломатичних документів, то лише за одним цим показником (незважаючи на відсутність постійних дипломатичних представництв) вже можливо констатувати наявність розвиненої дипломатичної служби, що їх створювала, перекладала або доставляла від держави до держави. Можливо дійти й такого висновку: якщо зовнішня політика будь-якої держави досягала бажаного для неї результату (наприклад, підписання торгового або мирного договору, укріплення міждержавних відносин і уникнення війни), то й дипломатія, її методи та засоби (подарунки, міждинастичні шлюби, діяльність посланників тощо) для Стародавнього Сходу виявилися досить ефективними.

References

1. Biga, M. G. (2014). *Inherited Space – Third Millennium Political and Cultural Landscape. Constituent, Confederate, and Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State.* (E. Cancik-Kirschbaum & N. Brisch & J. Eidem. Eds.). Berlin, Boston: De Gruyter. [in English].
2. Brosius, M. (2003). (Ed.). *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World.* Oxford University Press. [in English].

---

⁵³ Левченко Л. Л. Організація державних архівів на Стародавньому Сході // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 2015. – № 15–16. – С. 34–59.

3. Bryce, T. (2003). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London-New York: Routledge. [in English].
4. Cohen, R. & Westbrook, R. (2002). *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press. [in English].
5. Cohen, R. (1999). Reflections on the New Global Diplomacy: Statecraft 2500 BC to 2000 AD. *Innovation in Diplomatic practice*. (J. Melissen. Ed.). New York: PALGRAVE. [in English].
6. Conder, C. R. (1893). *Tel Amarna Tablets*. London. [in English].
7. Ferrero, G. (2016). Distribution and exchange of goods in the Chora of Ebla. *Ebla and Its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East*. (P. Matthiae & N. Marchetti. Eds.). London, New York: Routledge, 269–270. [in English].
8. Handcock, P. (1920). *Selections from the Tell el-Amarna letters*. London. [in English].
9. Liverani, M. (2002). The Great Power' Club. In R. Cohen & R. Westbrook (Eds.). *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 15–27. [in English].
10. Milano, L. (1995). Ebla: A Third-Millennium City-State in Ancient Syria. *Civilizations of the Antient Near East*. (J. M. Sasson. Ed.). (Vol. II, Part 5). New York. [in English].
11. Moran, W. L. (1992). *The Amarna Letters*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. [in English].
12. Otto, A. & Biga, M. G. (2010). Thoughts about the identification of tall Bazi with armi of the Ebla texts. *ICAANE. Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*. (P. Matthiae. Ed.). (Vol. 1). Wiesbaden. [in English].
13. Podany, A. H. (2012). *Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East*. Oxford University Press. [in English].
14. Posner, E. (1972). *Archives in the Ancient World*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. [in English].
15. Pritchard, J. B. (Ed.). (2011). *The Ancient Near East. An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. [in English].
16. Rainey, A. F. & Schniedewind, W. M. (Eds.). (2015). *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets*. In 2 vol. Leiden-Boston: BRILL. [in English].
17. Rutz, M. (2013). *Bodies of Knowledge in Ancient Mesopotamia: The Diviners of Late Bronze Age Emar and their table collection*. Leiden: Brill, 2013. [in English].
18. The Amarna tablets. Shlomo Izre'el. Retrieved from <http://www.tau.ac.il/humanities/semitic/amarna.html> [in English].
19. Veenhof, K. R. (Ed.) (1986). *Cuneiform Archives and Libraries: papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internale 4–8 July 1983, Leiden*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. [in English].
20. Wilkinson, R. H. (2009). Egypt's Foreign Relation During the Amarna Period: recent and Future Research. *The Akhetaten Sun*, 1. (Vol. 15), 2–3. [in English].
21. Zhihui, Y. (2004). Amurru's Expansion and Egypt's Response in the Amarna Age. *Journal of ancient civilizations*. (Vol. 19). IHAC, Changchun, 21–31. [in English].